

Surovčák, Martin

Kam zmizelo "ch" na Balkáně?

Porta Balkanica. 2010, vol. 2, iss. 1, pp. 41-44

ISSN 1804-2449

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/135275>

Access Date: 07. 03. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Kam zmizelo „ch“ na Balkáně?

Balkánská ligvistika objevila řadu společných foneticko-fonologických rysů a tendencí v jazycích balkánského jazykového svazu (novověština, albánština, makedonština, rumunština, arumunština, makedorumunština a částečně též srbsština a evropské dialekty turečtiny). Mezi ně patří např. rozvoj vnitřních samohlásek [ə], [i], [ɤ], které ve starších balkánských jazycích zpravidla chyběly, redukce samohlásek v nepřízvučných slabikách charakteristická hlavně pro bulharštinu a severořecké dialekty, přehláska a > e v bulharštině a rumunštině, rozvoj protetického „a“ (v arumunštině a novořeckých dialekttech) a protetického „j“ (v bulharštině a rumunštině), sonorizace okluziv po nazálách nebo rotacismus (v albánštině, novořeckých a rumunských dialekttech)¹. V tomto příspěvku bych se chtěl stručně zmínit o jevu, který se v celobalkánském kontextu připomíná zřídka, a sice o tendenci vytěsnit souhlásku „ch“ z fonologického systému.

V první řadě je nutné si uvědomit, že řeč není o jedné jediné souhlásce, ale hned o dvou. V novořečtině, bulharštině, makedonštině a srbsštině se klasifikuje jako velární frikativa [x], zatímco v turečtině, albánštině a rumunštině se dotyčná souhláska artikuluje hlouběji v hrdle a jde tudíž o laryngální frikativu [h]. Za povšimnutí rovněž stojí skutečnost, že ve všech spisovných balkánských jazycích se existence jedné z těchto souhlásek zároveň vylučuje s existencí druhé.

Eliminace fonému /x/, resp. /h/ se různou měrou dotkla převážné části areálu jihovýchodní Evropy od Slavonie až po východní Bulharsko – s výjimkou periferních oblastí, kde zůstává zachována. Proč k tomuto jevu někde dochází a jinde ne? Jedno možné vysvětlení by se nabízelo v přirozeném sklonu fonologického systému k úspornosti a důležitou roli tu zřejmě hraje i fakt, že k artikulaci [x] je zapotřebí větší množství svalové energie než u jiných souhlásek. Souhláska [x] se v řečtině vyvinula ze staršího aspirovaného [k^h] přibližně v 1. stol. n. l. a zhruba ve stejné době se souhláska [g] spirantizovala na [ɣ], čímž vznikl stabilní protiklad fonémů /x/ – /ɣ/, které se liší pouze znělostí. Naproti tomu [x] v praslovanštině a praalbánštině, které vzniklo z indoevropského *ś, k sobě žádný znělý protějšek nemělo a tím způsobovalo nesouměrnost systému. V prarumunštině se sice původně tato souhláska pravděpodobně nevyskytovala, jelikož v lidové latině

1 АСЕНОВА, П. Балканско езикознание. Основни проблеми на балканския езиков съюз. Велико Търново 2002, s. 28–42.

zanikla už ve 2. stol. př. n. l., ale do rumunštiny se zpětně dostala skrze slovanské výpůjčky.²

Jak už jsem předeslal, vytěsnění /x/ z fonologického inventáře na tak rozsáhlém prostoru neproběhlo jednotně. Lze rozlišit tři zóny:

1) Hláška [x], resp. [h] zůstává zachováno de facto ve všech pozicích:

v novořečtině – *χρόνος* [xronos], *βράχος* [vraxos], na konci slova se téměř nevyskytuje

v jihotokických dialektech albánštiny – *hesht* [hešt], *lahem* [lahem], *gjah* [jah]

v rodopských dialektech bulharštiny – *хлѣн*, *имѣхме*, *видех*³

v jihovýchodních makedonských dialektech – *хажде*, *мухи*, *сух*⁴

v turečtině – *halva* [halva], *mihlamak* [mihlamak], *fatih* [fatih]

ve většině rumunských dialektů – *haina*

v arumunštině – *alihia*

2) Hláška [x], resp. [h] většinou odpadla bez náhrady:

v kjustendilském a pijaneckém dialektu bulharštiny – *леп* (<хляб), *ойдоа* (<отидоха), *ора* (<орях)⁵

v přechodových dialektech na pomezí srbštiny a bulharštiny (Berkovica, Belogradčik, Dimitrovgrad, Trăn, Bosilegrad) – *леб* (<хляб), *буа* (<бълха), *мъ* (<мъх), *дъ* (<дъх), *гре* (<грех), *плето* (<плетох)⁶

v kosovsko-resavských, zetských, sremských a banátských dialektech srbštiny – *öču* (<hoču), *lëb* (<hleб), *vr* (<vrh), *gre* (<greh), *smе* (<smeh), *iljada* (<hiljada), *aljina* (<haljina)⁷

v mnohých dialektech chorvatštiny (Slavonie, Lika, Banija, Kordun, Bukovica, Baranja, většina Dalmácie) – *rána* (<hrana), *râst* (<hrast), *ödma* (<odmah)⁸

v jihovýchodním cípu Albánie (Kolonja)⁹

Dialekty v Bosně a Hercegovině s výjimkou severní Hercegoviny jsou specifické tím, že [x] se udrželo pouze v mluvě místního muslimského obyvatelstva¹⁰, nejčastěji v turcismech: *haber*, *hadži*, *handžar* apod.

2 OSTRÁ, R. *Přehled vývoje románských jazyků II. Itálština. Rumunština*. Praha 1990, s. 69.

3 СТОЙКОВ, С. *Българска диалектология*. София 2002, s. 121.

4 ВИДОЕСКИ, Б. *Дијалектите на македонскиот јазик*. Том 2. Скопје 1999, s. 82.

5 *Българска диалектология*., s. 157, 160.

6 Tamtéž, s. 165.

7 PECO, A. *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*. Beograd 1991, s. 61, 67, 86, 90, 100–102.

8 Tamtéž, s. 92, 130, 133–134, 136, 138, 161–206.

9 GJINARI, J. *Dialektet e gjuhës shqipe*. Tirana 1989, s. 155.

10 *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, s. 114, 116, 126, 128.

3) Souhláska [x], resp. [h] netvoří integrální součást fonematického systému, ale byla nahrazena jinou souhláskou, nejčastěji [f]:

V západnější skupině makedonských dialektů [x] odpadá na začátku slova (*оди, ладно, лен*) a v některých intervokalických pozicích (*дојдоа, имаа*), po -u- bývá nahrazeno [v] (*мува, уво*). Na západ od linie Skopje–Katlanovo–Rudnik–Gradsko–Trojaci–Skočivir bývá v pozici na konci slova nahrazeno [v], resp. [f] (*праф, глуф, меф, дојдов*). Řidčeji se objevuje záměna s [j] (*страј, друј*) a ojedinele i s [k] (*бек, имак*).¹¹

V mizijských dialektech bulharštiny na začátku slova chybí úplně: *ани* (<хани), *оди* (<ходи), *смеове* (<смехове), *снаа* (<снаха). Uprostřed slova se změnilo na [j], [w] nebo [v]: *исъйнал* (изпъхнал), *майни* (махни), *бяхме* (бяхме), *имауме* (имахме), *тевен* (техен), *лежава* (лежаха).¹² Ve Slivenu zůstává [x] pouze na začátku slova.¹³

Ve středobulharských dialektech (Gabrovo, Trojan) [x] přechází ve [f]: *страф, праф*.¹⁴

V paulikiánských vesnicích v okolí Plovdivu a Svištova se /x/ před souhláskou nebo na konci slova mění v [j] (*нијно, тејно, страј*), na začátku slova před samohláskou [v] (*вумро*).¹⁵

V rumunštině bylo /h/ nejvíc vytlačeno z oblasti Banátu. V některých slovanských výpůjčkách v rumunštině dochází v 16. stol. ke změně [h] > [f]: např. *праф* (<prah), *руфя* (<ruho), *вирф* (<vrh).¹⁶

Neúplné odstranění /h/ nastalo i v albánštině. V severotoskických dialektech se /h/ objevuje pouze na začátku slova, zatímco uprostřed a na konci většinou odpadá: *крѐр* (<krehër), *ндим* (<ndihmë), *лаем* (<lahem), *нјо* (<njoh). V gegských dialektech ho v pozici před /t/ a u některých sloves II. konjugace patrně po vzoru okolních slovanských jazyků nahradilo /f/: *ифтоџџџ* (<i ftohtë), *фтоф* (<ftoh), *нјоф* (<njoh), *шоф* (<shof), *шифем* (<shihem). Gjinarci se domnívá, že v gegských dialektech v minulosti docházelo k systematické neutralizaci opozice /h/–/f/ před /t/, ale ta se uchovala jen v severogegských dialektech.¹⁷

Nutno ovšem poznamenat, že ve spisovných normách všech balkánských jazycích snad jen s výjimkou makedonštiny se foném /x/, resp. /h/ úzkostlivě udržuje při životě i navzdory tomu, že ve většině dialektů může být realita naprosto odlišná od spisovného jazyka. Právě díky vlivu spisov-

11 Дијалектите на македонскиот јазик, s. 84–94.

12 Българска диалектология, s. 102.

13 Тамтџ, s. 215.

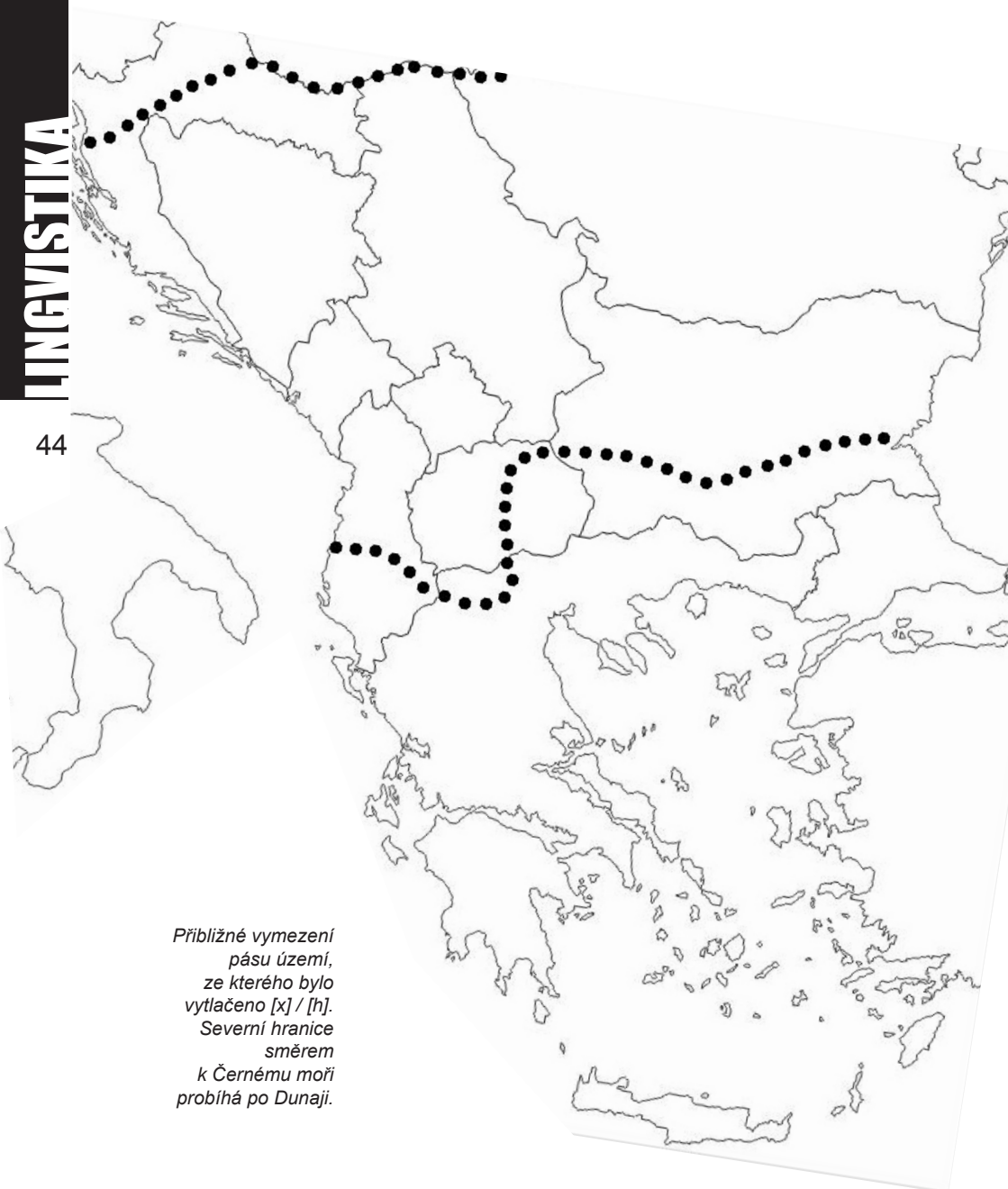
14 Тамтџ, s. 109.

15 Тамтџ, s. 138.

16 FELIX, J. et al. *Úvod do studia rumunštiny*. Praha 1963, s. 75.

17 *Dialektet e gjuhës shqipe*, s. 171–173.

ného jazyka prostřednictvím školství a sdělovacích prostředků se tento foném opět navrácí do oblastí, ze kterých byl kdysi dávno vytlačen.

Přibližné vymezení pásu území, ze kterého bylo vytlačeno [x] / [h]. Severní hranice směrem k Černému moři probíhá po Dunaji.